

ORHUN YAZITLARINDA SOSYAL VE SİYASİ MESAJLAR

Erdem KONUR¹

ÖZET

Türkçe'nin bilinen yazılı ilk örnekleri,8.yüzyılın başlarına dayanan ve Orhun vadisinde bulunan,bu yüzden de Orhun Âbideleri veya Orhun Yazıtları olarak adlandırılan yazıtlardır.Bu yazıtlar,Türkçe'nin,tarihsel süreçteki gramer yapısı ve bu yapının değişimiyle ilgili bilgiler verdiği gibi, Türklerin devlet anlayışı ile yönetimi ,Türklerin kültürel öğeleri,Türklerin komşuları ile soydaşlarıyla olan ilişkileri ve sosyal yaşantısıyla vb. ilgili önemli bilgiler, içermektedir.Bu makalede, Orhun Abidelerinde geçen,Türklerin siyasi ve sosyal yaşamıyla ilgili bazı konulara değineceğiz.

Köktürk Devlet,Orhun Abideleri,Orhun Abidelerinde Sosyal Yaşantı,Köktürklerin Devlet Felsefesi

ABSTRACTS

The Orkhon monuments are early 8th-century Turkic memorials to Bilge Khan and Kul Tigin, the most impressive monuments from the nomadic Köktürk Empire.This Valleys has grammatical structure,understanding of state,cultural items,social and political life of the Turks.In this article,we will learn social and political life of the Turks.

Turkic Khaganete,Bilge Khan, Orkhon inscriptions

¹ Erdem KONUR,*Marmara Üniversitesi,Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*
Erdem4022@mynet.com

GİRİŞ

Köktürkler(M.S 552-745), gerek ilk kez Türk adını,kurdukları siyasi birliklere vermeleri ve gerekse de; Türkçe'nin bilinen en eski yazılı kaynaklarını vermeleri bakımından,Türk kültür ve edebiyat tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir.M.S 8.yüzyıldan kalan ve Orhun Abideleri ya da Orhun Yazıtları olarak adlandırılan,bu metinler,Türklerin eski adetleri,gelenek-göreneklere,devlet yönetimi,devlet anlayışı ve yönetimi ,Türklerin kültürel öğeleri,Türklerin komşularıyla ve soydaşlarıyla olan ilişkileri, ve Türklerin en eski sosyal yaşantısı vb. hakkında bilgi vermesi bakımından da oldukça önemlidir.Ancak üzümlere söylemek gerekir ki;Orhun Abideleri denildiğinde,Türkologlar tarafından daha çok dil özellikleri ele alınmış,yazıtların yukarıda saydığımız boyutları ise;neredeyse es geçilmiştir.

Bu makalede Orhun Abideleri olarak bilinen; Bilge Kağan,Köl Tigin ve Tonyukuk bengu taşlarında tespit ettiğimiz bazı meseleler üstünde durup,bu meseleleri değerlendireceğiz.

Bugünkü Moğolistan sınırları içerisinde kurulan, I.Köktürk Devleti döneminden(550-630) kalan ve bize kadar gelen Türkçe bir belge ya da yazıt yoktur.(...) Runik harfli en eski Türkçe yazıtlar II.Göktürk döneminden kalmadır.(Tekin:2014:19)

Bu eski Türkçe yazıtların, en önemlileri; Orhun Yazıtları ya da Orhun Abideleri olarak bilinen; Tonyukuk,Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarıdır.Makalemizin ana kaynağı da bu yazıtlar olacaktır.

Bu makalenin ana kaynağı olan, Orhun Yazıtlarından;Köl Tigin yazıtı,Köl Tigin'in ağabeyi ve Köktürklerin kağanı Bilge Kağan tarafından, 732 yılında,kardeşi adına,kardeşinin hizmetlerinden dolayı ona duyduğu minneti göstermek amacıyla,dikilmiştir.Bu yazıtta Bilge Kağan konuşur.

Bu abide;kağan olmasında ve devletin kuvvetlenmesinde birinci derecede rol oynamış bulunan kahraman kardeşine karşı Bilge Kağan'ın duyduğu minnet duygularının ve kendisini sanatkârane bir vecd ve coşkunun içine atan müthiş teesürün ebedî ifadesidir.(Ergin:2012:XVII)

Bilge Kağan,Türk milleti için olduğu kadar kendisi için de çok büyük bir mana ve değer ifade eden kahraman kardeşi Köl Tigin'in ölümü üzerine, gözünden yaşlar dökmek,haykırıp feryat etmek istemekte,fakat ,işgal ettiği kağanlık mevki,bütün yakınlarının,beylerinin ve milletin üzerindeki sorumluluğu, buna mani olmaktadır.Böyle bir trajik halin birkaç kelime içinde bu kadar veciz şekilde anlatılması,edebiyatımızın ilk yazılı örnekleri için çok yüksek bir edebî değer ifade eder.(Ercilasun:2015:132)

Türk tarihinin eşsiz simalarından biri olan kahraman Kül Tigin için dikilen bu yazıtı Yulğ Tigin yirmi günde yazmıştır.(Atsız:2014:101)

Bu yazıtların ikincisi Bilge Kağan yazıtıdır.Bu yazıt,Bilge Kağan'ın ölümünden(734) bir yıl sonra(735),kendi oğlu olan Tengri kağan tarafından diktirilmiştir.Bu yazıtta da konuşan; Kül Tigin yazıtında olduğu gibi,Bilge Kağan'dır.

Bilge Kağan bengu taşında da; Bumın ve İstemi Kağan zamanlarındaki şevket devri,Çin'e nasıl tutsak olunduğu,Çin esaretinden nasıl kurtulunduğu,Bilge Kağan'ın savaşları ve Türk

milleti için yaptıkları anlatılır.(Ercilasun:2015:133)

Bu makaleye konu olacak olan,üçüncü ve son yazıtımız ise;Bilge Tonyukuk yazıtıdır.Bu yazıt 720-725 senelerinde Tonyukuk'un kendisi tarafından dikilmiştir.Bu yazıtta,Türklerin savaş stratejileri,bağımsızlık mücadelesi için verilen savaşlar,Bilge Tonyukuk'un,Türk milleti için verdiği mücadeleler göze çarpmaktadır.Nitekim Nihal Atsız Bey'e göre,Tonyukuk Köktürk tarihinin en değerli şahsiyetlerinden biridir:

Bilge Tonyukuk,Gök Türk tarihinin en değerli şahsiyetlerinden biridir.İlteriş Kutluğ Kağan,17 kişiyle Çin'e isyan ettiği zaman,yanıdaki 17 kişi arasında Bilge Tonyukuk da bulunuyordu.(Atsız:2014:93)

Tonyukuk,Çin sarayında yapılan bir müzakerede,Köktürklerin başındaki üç devlet adamından biri olarak değerlendirilir ve Tonyukuk'un "Çok cesur,yaşlı,bilgili,tecrübeli biri olarak Çin için tehlikeli" olduğu belirtilir.(Taşağı:2002:687-688)

Tonyukuk yazıtının bir diğer önemi ise,ölümünden önce,hatıralarını,taş kazdırmak suretiyle yazdırmasıdır.Bu bakımdan değerlendirildiğinde,Bilge Tonyukuk,ilk Türk hatıra yazarıdır,denilebilir.

Orhun Âbidelerinden alınan alıntılarda kullanılan kısaltmalar şu şekildedir:

: Köl Tigin Anıtı

Bilge Kağan Anıtı

Bilge Tonyukuk Anıtı

Doğu

Güney

Bu makalenin asıl konusu,yazıtların kendileri olmadığından,bu kadar bilgileri okuyucu için kâfi görüyorum.Bu yazıtlar için daha detaylı bilgilere,okuyucular,"Kaynakça" bölümündeki eserlerden ulaşabilirler.

Orhun Abideleri'nin birçok bölümünde,devlet adamlarına ve millete bir sesleniş,hitâp söz konusudur.Bu hitaplar,zaman zaman, edebî denilecek güzellikte,süslü bir nutuğa dönüşürken,kimi bölümlerde, daha sade ve ağıdalı olarak verilir.Bu seslenmelerde,devlet adamlarıyla millete,tavsiyelerde ve uyarılarda bulunulur.Bu uyarılar zaman zaman,sertleşmektedir.

(Dokuz Oğuz Beyleri,milleti! Bu sözümü iyice işit,adamakıllı dinle...) [KT G 2].

(Türk,Oğuz beyleri,milleti,işitin:Üstte gök basmasa,altta yer delinme se,Türk milleti,ilini töreni kim boza bile cekti?Türk milleti,vaz geç,pişman ol...) [KT D 22-23].

(... Türk beyleri hep bilirsiniz.O orduyu orda yok ettik...) [KT D 34].

(Türk milleti, ilini, töreni kim bozabilecekti? Türk milleti, vâz geç, pişman ol!) [BK D 19].

Yazıtlara baktığımızda; Köktürklerde sosyal devlet anlayışının, devrine göre oldukça ileri düzeyde olduğunu görmekteyiz. Yazıtların birçok bölümünde, devletin; fakir, yoksul ve aç milleti, zengin hâle getirip, karnını doyurduğundan, hatta çıplak kişilerin, giydirildiğinden, bahsedilir. Bu mesajların verildiği yerlerde, Türk milletinin, önceki yoksul dönemleri ile şimdiki zengin ve kalkınmış milletin de, mukayesesi yapılır.

(...Kağan oturup, aç, fakir milleti hep toplattım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Yoksa, bu sözümde yalan var mı?...) [KT G 9-10].

(...Amcam kağan oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti, besledi. Fakiri zenginkıldı azı çok kıldı) [KT D 16]

(sonra, Tanrı bağışlasın, devletim var olduğu için, kismetim var olduğu için, ölecek milletidir tip besledim. Çıplak milleti elbiseli, fakir milleti zengin kıldım...) [KT D 29].

(...Oturarak Türk milletini tekrar tanzim etti,tekrar besledi.Fakiri zengin kıldı,azı çok kıldı...) [BK D 14].

(...Ondan sonra Tanrı buyurduğu için,devletim,kısmetim var olduğu için,ölecek milletidirilip besledim.Çıplak milleti elbiseli kıldım.Fakir milleti zengin kıldım.Az milleti çokkıldım.Değerli illiden,değerli kağanlıdan,daha iyi kıldım...) [BK D 23-24].

(Türk Bilge Kağanı Türk Sir milletini,Oğuz milletini besleyip (tahtında) oturuyor.) [BT K 4].

Bilge Kağan,Köl Tigin ve Tonyukuk yazıtlarında göze çarpan,diğer bir mesele de,önceki Köktürk kağanlarına yapılan eleştirilerdir.Önceki kağanların da,hanedan üyesi olduğu düşünülürse,bu eleştirilere bir özeleştiri de denilebilir.Çoğu, Bilge Kağan'ın ağzından ifade edilen bu eleştirilerde,Köktürklerin bağımsızlığını kaybetmesi başta olmak üzere,toplumun fakirleşmesinin ve devletin yıkılmasının ana nedeni;başta geçen kağanların,"*Bilgisiz,irade siz,öngörüsüz*" olmalarıdır.

Bu eleştiriler sadece kağanlarla sınırlı kalmamış,kağanların beyleri ve yer yer bu kötü devlet adamlarına uyan, ya da bilgili kağanlarının sözünü dinlemeden,başına buyruk hareket eden ,millet(*bodun*) de eleştirilmiştir.

(...Ondan sonra küçük kardeşi kağan olmuş tabî, oğulları kağan olmuş tabî. Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak, oğlu babası gibi kılınmamış olacak. Bilgisiz kağan (tahta) oturmuştur, kötü kağan (tahta) oturmuştur. Buyruku da bilgisizmiş tabî, kötü imiş tabî. Beyleri, milleti ahensiz olduğu için, Çin milleti hilekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirdiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış.) [KT D 4-5-6].

(...Türk milleti tokluğun kıymetini bilmezsin. Acıksan tokluk düşünmezsin. Bir doysan açlığı düşünmezsin. Öyle olduğun için beslemiş olan kağanının sözünü almadan her yere gittin. Hep orda mahvoldun, yok edildin...) [BK K 6-7].

Köktürkler, Uygurlar ve Kırgızların merkezleri, uzun süre, kutsal kabul edilen, Ötüken ormanı olmuştur. Ötüken Ormanı'nın merkez olmasını ve buraya adeta kutsallığın verilmesi, Orhun Yazıtlarında da göze çarpmaktadır. Ötüken ormanı, adeta; dışarıdaki kötülüklere karşı, sığınılacak güvenli bir ev olarak tasvir edilir.

(...Mukaddes Ötüken ormanının milleti,gittin! Doğuya
gide,gittin!Batıya giden,gittin!...) [BK D 19-20].

(...Bunca yere kadar (ordu) yürüttüm.Ötüken ormanından iyisi hiç
yokmuş.İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş...) [BK K 3].

(...O yere doğru gidersen Türk milleti,öleceksin!Ötüken ormanında
oturursan,ebediyen il tutarak oturacaksın.../ [BK K 6].

Yazıtların birçok yerinde,Köktürkler'in hâkim güç olmasına,sık sık
değınilir.Özellikle; Bilge Kağan'ın ağzından yazılan, Kül Tigin
abidesinde,Bilge Kağan,sık sık, "Dizliye diz çöktürdük,başlıya baş
çöktürdük." diyerek,Köktürklerin görkemli gücünü zikreder.

(...Doğuda gün doğusuna,güneyde gün ortasına,batıda gün
batsına,kuzeyde gece ortasına kadar,onun içindeki millet hep bana
tâbiidir...) [KT G 2].

(Tanrı lütfettiği için,illiyi ilsizletmiş,kağanlıyı

kağansızlatmış,düşmanı tâbi kılmış,dizliye diz çöktürmüş,başlıya baş eğdirmiş...) [KT D 15].

(...Dizliye diz çöktürdük,başlıya baş eğdirdik...) [KT D 18].

Yazıtlarda,Türk devlet adamlarının, milletin refahı ve bağımsızlığı için,gece gündüz çalıştığını anlatan cümleler,sık sık göze çarpar.Bu bölümlerde gözümüzün önüne; milleti ve devleti için,her türlü fedakarlığı yapan,ideal bir devlet adamı gelir.

(Küçük kardeşim Kül Tigin ile konuştuk.Babamızın,amcamızın kazanmış olduğu milletin adı sanı yok olmasın diye,Türk milleti için gece uyumadım,gündüz oturmadım...) [KT D 26-27].

(O sözü işidip gece uyuyacağım gelmedi,gündüz oturacağım gelmedi...) [BT G 5].

Orhun Âbidelerinde geçen bir diğer önemli mesajlar da bağımsızlık üzerinedir.Bilindiği üzere; I.Köktürk Kağanlığının egemenliğine, Çin son vermiş ve Köktürkler,Çin egemenliği altına girmiş ve bağımsızlığını kaybetmiştir.Bu hadiseden sonra Türkler,bağımsızlık mücadelesine girişmiş ve bu mücadelelerinin sonucunda bağımsızlıklarını kazanıp,II.Köktürk Kağanlığını kurmuşlardır.İşte yazıtlarda geçen bir diğer önemli husus da,bağımsızlık mücadelesidir.

(...Türk halk kitle si şöyle demiş: İlli millet idim, ilim şimdi hani, kime ili kazanıyorum der imiş. Kağanlı millet idim, kağanım hani, ne kağana işi gücü veriyorum dermiş. Öyle diyip Çin kağanına düşman olmuş.) [KT D 8-9].

(...Babam kağan on yedi erle dışarı çıkmış. Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş, toplanıp yetmiş er olmuş. Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş. Doğuya, batıya asker sevk edip toplamış, yığmış. Hepsi yedi yüz er olmuş. Yedi yüz er olup ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti, Türk töresini bırakmış milleti, ecdadımın töresince yaratmış, yetiştirmiş...) [KT D 11-12-13].

(...Tanrı lûtfettiği için illiyi ilsizletmiş, kağanlıyı kağansızlatmış, düşmanı tâbi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya

baş eğdirmiş.Babam kağan öyle ce ili,töreyi kazanıp,uçup gitmiş(vefat etmiş)... [KT D 15-16]

Muharrem Ergin, bu konuyu şöyle özetlemektedir: "Dünyanın bugün belki de en büyük meselesi olan Çin hakkında 1250 sene evvelki Türk ikazı..." [Ergin:2012:XIV]

Köktürk abidelerindeki siyasi mesajlardan bir diğeri ise;Çin(*Tabgaç*) hakkında, önemli uyarılarda ve ikazlarda bulunulmasıdır.Özellikle;Bilge Kağan, bu konu hakkında,milletini ve devlet adamlarını,müthiş bir belagâtla, ikaz etmekte,uyarmaktadır.

(...Çin milletin sözü tatlı,ipek kumaşı yumuşak imiş.Tatlı sözle,yumuşak ipek kumaşla aldatıp,uzak milleti öyle ce yaklaştırmış.Yaklaştıırıp,konduktan sonra,kötü şeyleri o zaman düşünürmüş.İyi bilgili insanı,iyi ce sur insanı yürütmezmiş.Bir insan yanılrsa,kabileşi,milleti,akrabasına kadar barındırmazmış.Tatlı sözüne,yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok,Türk milleti,öldün;Türk milleti öle ceksin !...) [BK G 5-6]

Köktürk Âbideleri,öyle bir vesikâdır ki;bu vesikâda Köktürklerin dostları kadar,düşmanlarının da isimleri zikredilmiştir.Bunun nedeni kanımca şöyle olmalıdır:

Gelecek nesillere,zaferlerin,hezimetin,başarıların,mutlu günlerin vesikâlarını ulaştırmak isteyen Köktürkler,bu vesileyle

düşmanlarını da zikretmiş ve gelecek nesillere düşmanlarını da tanıtmak istemiştir.

(Dört taraf hep düşman imiş...) [KT D 2]

(Ondan sonra Yir Bayırkunun Uluğ İrkini düşman oldu...) [KT D 34]

(...Çin kağanı düşmanımız idi.On Ok kağanı düşmanımız idi.Fazla olarak Kırgız'ın kuvvetli kağanı düşmanımız oldu...) [BT D 2-3]

Köktürkler,tarihte Türk adını ilk kez kullanan Türk devletidir.Anıtların sadece birkaç yerindeki ibareleri saymazsak,Köktürkler kendilerine; Türk,devletlerine ise Türk Kağanlığı demektedir.Bu özellikler ele alındığında,Köktürk Devleti'nin ideoloji olarak,milliyetçiliği benimsediği ve devletin her kademesinde bunu uyguladığı görünür.Bunun en büyük yazıtı elbette;yazıtlarda geçen bölümlerdir.

(Tanrı gibi gökte olmuş,Türk Bilge Kağanı,bu zamanda (tahta) oturdum.) [KT G 1]

(...Türk töresini bırakmış milleti,ecdadımın töre since

yaratmış,yetiştirmiş...) [KT D 13]

(Türk,Oğuz beyleri,milleti işitin:Üstte gök basmasa,altta yerin delinmese,Türk milleti ilini töreni kim bozabile cekti?...) [KT D 22]

(Türk beyler Türk adını bıraktı...) [BK D 6]

(Tanrı korusun,bu Türk milleti arasında silâhlı düşmanı koşturmadım,damgalı atı koşturmadım...) [BT D 2-3]

Köktürk Âbidelerinde göze çarpan bir diğer mesaj ise,yaratılış(kozmogoni) ile ilgili bilgilerdir.Köktürkler,bu âbidelere sadece,savaşlarını,başarılarını veya kinlerini yazmamış,dünya görüşlerini,dinî görüşlerini de yazıtlara aksettirmişlerdir:

(Üstte mavi gök,altta yağız yer kılındıkta[yaratıldığında] ikisi arasında insan oğlu kılınmış[yaratılmış]) [KT D 1]

(Yukarıda Türk tanrısı,Türk mukaddes yeri,suyu öyle tanzim etmiş...) [KT D 11]

(Üstte mavi gök,altta yağız yer kılındıkta[yaratıldığında] ikisi arasında insan oğlu kılınmış[yaratılmış]) [BK D 2]

(Yukarıda Türk Tanrısı,mukaddes yeri,suyu,öyle tanzim etmiştir.) [BK D 9-10]

Yazıtlarda dikkat çeken bir diğer husus da;Köktürklerin dini inancı ve bu dini inancına bağlılıklarıdır.Yazıtların hemen her yerinde "*Tengri [Tanrı]*" kelimesini görmek mümkündür.Yazıtlarda,başarının bir diğer nedeni de "*Tanrının ihsanı*" olarak anlatılır.Başarılarının sırrı ayrıca "*Tanrı kuvvet verdiği için*)" denilerek anlatılmıştır.Bu bölümde şuna da dikkat çekmek gerekir.Köktürkler son zamanlarda,yanlışıklıkla "*Şamanist*" olarak tanımlanmaktadır.Oysa Köktürkler hiçbir zaman Şamanist olmamıştır.Yazıtlarda da görüldüğü üzere;Köktürklerin dini, Şamanizm değil,Tengricilik ya da Göktanrı olarak adlandırılan inançtır.Bütün bunları göz önünde bulundurduğumuz zaman,Köktürkler'de dini inancın(Tengricilik) önemli bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz.

(Tanrı buyurduğu için,kendim devletli olduğum için,kağan oturdum[tahta çıktım]) [KT G 9-19]

(...Tanrı başışlasın,devletim var olduğu için,kısmetim var olduğu için,ölecek mille tidiriltip besledim...) [KTD 29]

*(Tanrı kuvvet verdiği için,babam kağanın askeri kurt gibi
imiş,düşmanı koyun gibi imiş...) [BK D 11]*

*(Tanrı lutfettiği için illiyi ilsizletmiş,kağanllyı
kağansızlatmış,düşmanı tabi kılmış,dizliye diz çöktürmüş,başlyı
baş eğdirmiş...) [BK D 13]*

162tlardaki bir

Ünlü Türkolog Pentti Aalto, bu konuda şöyle der : "*Moğollar ve Türkler, Hunlar zamanından beri gerçek anlamda binicilikte usta halklar olarak ün yapmışlardır. Önemli dil belgesi olarak kabul edilen Orhon Yazıtlarında, eğer yaya olarak gidilmek mecburiyetinde olunsaydı o zaman biz bunu büyük bir yoksulluğun işareti olarak kabul edecektik.*" (Aalto:2000:453)

Durum gerçekten de Aalto'nun dediği gibidir. Binicilikle ün yapmış olan Türkler'e ait bu yazıtlarda, at isimleri oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu konu başlı başına bir makale konusu olmasına rağmen, yazıtlarda geçen at isimlerinden bazıları zikretmek gerekmektedir:

(En önce Tadıgın, Çorun boz atına binip hücum etti...) [KT D 32]

(... *Alp Şalçı, ata binip atılarak hücum etti...*) [KT K 2]

Türkçe'nin bilinen yazılı ilk örnekleri olan ve Orhun vadisinde bulunan, bu yüzden de Orhun Âbideleri veya Orhun Yazıtları olarak adlandırılan yazıtlar (Tonyukuk, Kök Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları), Türklerin sosyal ve siyasi hayatlarına dair önemli ipuçları vermektedir. Bu ipuçları sayesinde, Türklerin en eski devlet teşkilatı, Türklerin insan anlayışı, komşularıyla olan ilişkileri gibi birçok konuda bilgi sahibi olmaktadır. Bu yazıtlar, daha derin incelendiğinde; şüphesiz, Türk tarihinin karanlık olan bölümleri aydınlatılacaktır.

- 1) ERCİLASUN, A. Bican, (2007), "*Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*", Akçağ Yayınları, İstanbul
- 2) TEKİN, Talat, ve ÖLMEZ, Mehmet, (2014), "*Türk Dilleri*", Bilgesu Yayıncılık, İstanbul
- 3) ATSIZ, Nihal, (2014), "*Türk Edebiyatı Tarihi*", Ötüken Yayınları, İstanbul
- 4) ERGİN, Muharrem, (2014), "*Orhun*

Yazıtları”,Boğaziçi Yayınları,İstanbul

5) AALTO,Pentti,(2000),” *Orhon Yazıtları ’ndaki At İsimleri Üzerine*”,Türk DiliDergisi,Sayı : 587,sf. 453-457

6)MERT,Osman,ve BOZKIRLI,Kürşad,(2015),” *Orhun Yazıtları ’nda Boyları Bir Araya Getirme Çabaları*”,Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Sayı: 4/1,sf. 1-15,